

УДК 007:304:001

АКСІОЛОГІЧНІ СТРАТЕГІЇ ЗАПОРІЗЬКОГО КОЗАЦТВА ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТ. У БІНАРНИХ МОДЕЛЯХ ІСТОРИЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Мороз В. Я.

Класичний приватний університет, м. Запоріжжя

Проаналізовано аксіологічні стратегії українського козацтва першої половини XVII ст. у бінарних моделях історичної комунікації. Досліджено систему антагоністичних опозицій *король Владислав – Туреччина, шляхта – козаки, Микола Потоцький – Хмельницький* і дуальних опозицій *Хмельницький – король, Хмельницький – хан, татари – козаки, Хмельницький*. Звернено увагу на трансформаційні зміни у їх структурі, окреслено ціннісний потенціал бінарних структур.

Ключові слова: соціальні комунікації, історична комунікація, аксіологічні стратегії, дихотомічна модель, дуалістична модель, опозиції, бінарність.

Постановка проблеми. Проблема вивчення бінарних протиставлень на сьогодні є актуальною у сфері соціальних комунікацій і потребує її наукового висвітлення. Розгляд цієї теми викликає посилений інтерес серед представників різних галузей знань, зокрема у філософії, соціології, психології, антропології, інформатиці, етнології, геополітиці, філології, журналістиці. Теоретичним підґрунтям для вивчення опозицій слугують праці Ф. де Соссюра, Р. Якобсона, М. Трубецького, К. Леві-Строса. Критичний перегляд теорії Ф. де Соссюра спостерігаємо у постструктуралістських концепціях Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотара, Р. Рорті, Ж. Делез, Ф. Гваттарі, М. Фуко, У. Еко, М. Хоркхаймера та інших мислителів. Історія культури і її система протиставлень розглядається у працях Ж. Ле Гоффа, Ю. М. Лотмана, В'яч. Вс. Іванова, В. М. Топорова.

Проблемі бінарності присвячені дисертаційні дослідження В. М. Купріянової «Феномен культурної опозиції: лінгвокультурологічний аспект» [8], Ю. О. Сухомлинової «Бинарні опозиції в творчестві Андрея Платонова» [13], Н. Ю. Моспанової «Концептуальна опозиція “добро – зло” в фольклорній явковій картині мира (на матеріалі руських народних сказок)» [9], О. В. Дзюби «Концепти *жизнь* и *смерть* в поезії М. І. Цветаєвої» [5], О. Ю. Воробійової «Бинарність і її архетипні основи» [3], М. А. Шарданової «Естетическа бинарна опозиція “прекрасное/безобразное” в разносистемних языках (на матеріалі англійського, руського і кабардино-черкеського языков)» [15], І. В. Санаєвої «Аксіологічний аспект языкової картини мира в романі Л. Н. Толстого “Война и мир” (дихотомія “добро – зло”)» [10], О. Ю. Пономарьової «Концептуальна опозиція “жизнь – смерть” в поетическом дискурсе (на матеріалі поезії Д. Томаса і В. Брюсова)» [11], Е. Р. Хутової «Бинарна опозиція “любовь / ненависть” в разносистемних языках: лінгвокультурологічний аспект (на матеріалі руського, англійського і кабардино-черкеського языков)» [14], Ю. Ю. Васильєва «Бинарна опозиція “живое – мертвое” в руськой

традиційної культурі (на матеріалі отечественного фольклору» [2], Н. В. Писар «Дихотомія “Бог – дьявол” в древнерусській картині світа» [12], Н. В. Кирилліної «Особливості опозиції *добро – зло* в мові лірики А. А. Ахматової» [7], К. В. Зубкової «Симетрія і асиметрія як механізми самоорганізації концептуальної опозиції (на прикладі концептуальної опозиції *холод – тепло / жар*» [6], П. Г. Буланова «Аксіологічна парадигма лінгвокультурних типажів в опозиції “свої – чужі” в афроамериканському дискурсі» [1] та ін.

На сьогодні досить важливим й актуальним є звернення дослідників до опозиційних структур і опозицій як аналітичного інструменту дослідження у галузі соціальних комунікацій, особливо по відношенню до різних етапів історичного розвитку й умов існування певних культур. Тому **метою статті** є дослідження аксіологічних стратегій запорозького козацтва у першій половині XVII ст. у бінарних моделях історичної комунікації.

Результати дослідження. Аксіологічні стратегії запорозького козацтва першої половини XVII ст. виявляються у дуалістичних і дихотомічних моделях історичної комунікації. У дихотомічних опозиціях *Владислав – Туреччина* смисловий діапазон першого компонента наповнюється додатковими антонімічними відношеннями: 1) *Венеціанська республіка – турки*: **Владислав** носився з планами війни з **Туреччиною**. До цього схилилася його **Венеціанська республіка**, яка воювала з **турками** і обіцяла залучити до війни й інші держави; 2) *козаки – турки, польський сейм – війна*: знаючи неохочість **польської шляхти** до будь-яких **воєнних починань**, король задумував напустити **на Туреччину козаків**, щоб вони змусили її до війни, і вів таємні переговори з козацькою старшиною [4, с. 294]. У дуалістичній опозиції *Хмельницький – король* компоненти наповнюються новим семантичним змістом: 1) перша частина уособлює **Хмельницького** як учасника *таємних переговорів з королем*; 2) **чигиринський сотник** сподівався, що **король** не буде *проти повстання* – козаки все ще дуже вірили в силу і значення особистої волі королівської, хоч польська конституція дуже мало залишала їй місця [4, с. 295]. Дуальне поле смислового простору поширюється сегментами *таємні переговори – повстання, козаки вірили – особиста воля короля*. Обмеженість влади короля виражається дуальною опозицією: *особиста воля короля – польська конституція*; 2) стилістичний потенціал першого компонента *Хмельницький* виражається словами з негативним значенням: *велика несправедливість, розорили господарство, поглумилися над його сім'єю, сам опинився в старостинській в'язниці*. Смислове поле компонента поширюється сегментами: *розгніваний і засмучений, втративши все в житті, Хмельницький вирішив підняти повстання* [4, с. 294]; 3) дуалістичну модель утворюють компоненти *Хмельницький – хан*: 1) перший сегмент поширюється дієслівними лексемами **викрав, втік, став агітувати, налагодив стосунки** і виконує роль носія інформації: розповідали, що **Хмельницький** викрав в одного із старшин, Барабашенка, оригінали королівських листів до козаків і втік з ними в Запорожжя в кінці 1647 року. Там, серед самовільного козацтва, а потім і серед республіканців він став агітувати за повстання, посилаючись на королівське співчуття, а що ще важливіше – через своїх знайомих татарських мурз налагодив стосунки з **ханом**, схилиючи його до участі у війні з Польщею – до послання з козаками татарських загонів на Україну [4, с. 295].

Другий компонент розширює структурну схему дієсловами **запевнив, обіцяв: хан** запевнив Хмельницького у своїй підтримці, обіцяв послати йому на допомогу Тугай – бея, перекопського мурзу, з великою татарською ордою [4, с. 295]. У певних історичних умовах в дуалістичній моделі *Хмельницький – король* другий компонент *король*, трансформуючись, набуває нового семантичного змісту: наповнюється словами з модальним значенням: король у своїх намірах **бажав** збільшення козацького війська і звільнення його від утисків нової ординації [4, с. 294]. Опозиційні пари *шляхта – козаки; Микола Потоцький – Хмельницький; Стефан Потоцький, реєстрові козаки, Микола Потоцький, Калиновський, головне польське військо – Хмельницький, козацьке військо; реєстрові козаки – козацька старшина* утворюють дихотомічну модель історичної комунікації. Компонентний склад бінарних структур: 1) *шляхта – козаки* поширюються сегментами з антонімічними відношеннями: *шляхта, верховний гетьман Микола Потоцький – козаки, Україна: шляхта* стривожила і почала закликати **Миколу Потоцького**, щоб він вжив заходів **щодо захисту України; король відмовляв** його від воєнних дій, **радив** випустити козаків на море..., але **Потоцький** боявся сейму і **не хотів слухати** королівських порад [4, с. 296]; 2) у двочленній структурі *Микола Потоцький – Хмельницький* перший компонент поширюється дієсловами – **писав, запропонував, не міг**, а другий компонент – **вимагав: Потоцький писав** Хмельницькому, умовляючи його повернутися на Україну, та **Хмельницький вимагав** скасування порядків 1638 року і повернення колишніх козацьких вольностей. Цього **Потоцький** сам без сейму **не міг зробити** і тому **запропонував готуватися до війни** і весною вирушив на Україну [4, с. 296]; 3) Стефан Потоцький, реєстрові козаки, Микола Потоцький, Калиновський, головне польське військо – Хмельницький, козацьке військо утворюють антонімічну модель, у складі якої перший компонент поширюється дієсловами: **відрядив, відправив, попрямував**, а другий – **дозволив пройти, потім напав**. Семантичний простір другого компонента наповнюється дієсловами на позначення результату дії, а значить, битва під Жовтими Водами стає кінцевим результатом – уособленням перемоги над ворогом. В опозиційній моделі *реєстрові козаки – козацька старшина* перший компонент доповнює сегмент *битва*: оточивши поляків, Хмельницький взявся за **реєстрових козаків**, що рухалися по Дніпру; серед них було також багато людей, схильних до повстання, і під Кам'яним Затоном вони збунтувалися, перебили **старшину**, яка стояла на боці поляків, і приєдналися до козаків [4, с. 297].

Компоненти *татари – козаки, Хмельницький* утворюють дуалістичну модель історичної комунікації: тоді й *татари*, які досі тільки приглядалися збоку, чекаючи наслідку, приєдналися до *Хмельницького* і спільними силами напали на військо Стефана Потоцького. *Козаки*, які були на його боці, перейшли до *Хмельницького*, і польське військо було повністю розбите і знищене в урочищі Княжий Байрак 6 травня 1648 року [4, с. 297]. У бінарній моделі *Польща – козацтво* перший компонент насичений стилістичним потенціалом слів: Польща залишилась *без вождів і без війська* перед *непереможним* козацтвом; *король у домовині*, Польща опинилась *без влади*; другий компонент набуває експресивного характеру за допомогою епітетів, порівнянь, метафор, прикладкових сполучень: *немов збурене море*, піднялось навколо нього *пригноблене* холопство, селянство; і саме у цей час *на довершення нещастя*

поляків помер король Владислав, якого козаки любили; козаки вірили в добру волю короля; все зло йшло від панів; усе це свідчило про щире бажання уладнати стосунки з козаками; **Ярема Вишневецький, власник величезних задніпровських маєтків, запеклий ворог козацтва**; противники зійшлися під **Пилявцями**, маленьким **замком** над рікою Пилявкою; поляки програли битву, і під впливом різних тривожних чуток, які розійшлися по війську, вирішили відступати. Але вночі пройшла по табору чутка, що головні вже втекли з табору; уцілілі залишки польського війська зібрані у Львові і обрали головним начальником Вишневецького; Хмельницький тим часом поступово посувався на захід, чекаючи обрання нового короля, який міг би владнати стосунки. Підступив до Львова і, власне кажучи, мав його в руках, бо місто було без всякого захисту [4, с. 298–299]. Смысловий простір опозиційної пари *Польща – козацтво* поширюється антонімічними відношеннями: Варшава, конвокаційний сейм, Адам Кисіль, комісари, нове військо, Ярема Вишневецький – Хмельницький, козацькі агітатори, козаки, Максим Кривоніс: У Варшаві засідав конвокаційний сейм, радився з питання, як бути з козаками, але нічого не зумів зробити для заспокоєння козацького повстання. Вислали Адама Киселя і ще кілька комісарів для переговорів з Хмельницьким і разом з тим вирішили зібрати нове військо проти козаків; Ярема Вишневецький перейшов на Волинь і там намагався стримати козаків, що насувалися під проводом Кривоноса; противники зійшлися під Пилявцями, маленьким замком над рікою Пилявкою; поляки програли битву [4, с. 298–299].

У розширенні структурної схеми *Польща – козацтво* важлива роль належить смысловому наповненню сегмента за допомогою дієслів і дієслівних форм на позначення: 1) процесів мислення і 2) поступового, сповільненого, почергового руху вперед і назад: сповістити, скликати, мучити, закликати, благодати; вирушати, виступати, відступати, зупинитись, приєднуватись, атакувати: як тільки комісари сповістили короля про воєнні задуми Хмельницького, було скликано загальне шляхетське ополчення, а регулярне польське військо, не чекаючи останнього, вирушило проти козаків, на південну Волинь. Хмельницький виступив проти поляків. Переконавшись у перевазі його сил, польське військо стало відступати і зупинилось під добре укріпленим замком Збаражем. До польського війська приєднався Вишневецький, і йому було передано загальне командування. Хмельницький оточив Збараж і почав мучити польське військо безперервними атаками й канонадами, тож поляки скоро вибили із сил. Закликали короля, благаючи поспішити їм на допомогу, але королю ні з чим було йти, бо шляхетське ополчення ледве тільки збиралось [4, с. 301]. Зборівський договір 1649 року, укладений між польським королем і Хмельницьким, можна вважати дуалістичною моделлю історичної комунікації.

Висновки. Проблеми закономірного історичного розвитку ціннісних відношень, які є природними об'єктами аксіологічного моделювання, набувають на сьогодні актуальності й особливої ваги. Моделювання як специфічний метод є найефективнішим інструментом пізнання реальної дійсності. Досить плідним і доцільним, на нашу думку, є застосування антагоністичних моделей у результаті аксіологічного дослідження. Дослідження аксіологічних стратегій запорозького козацтва першої половини XVII ст. у дихотомічних і дуалістичних моделях історичної комунікації має перспективу і потребує висвітлення у подальших наукових студіях.

Список літератури

1. Буланов П. Г. Аксиологическая парадигма лингвокультурных типажей в оппозиции «свой – чужие» в афроамериканском дискурсе : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.04 «германские языки» / П. Г. Буланов. – Самара, 2011. – 206 с.
2. Васильев Ю. Ю. Бинарная оппозиция «живое – мертвое» в русской традиционной культуре (на материале отечественного фольклора) : дис. на соискание ученой степени кандидата философ. наук : специальность 24.00.01 «теория и история культуры» / Ю. Ю. Васильев. – М., 2010. – 194 с.
3. Воробьева Е. Ю. Бинарность и ее архетипные основания: дис. на соискание ученой степени кандидата философских наук : специальность 09.00.01 «онтология и теория познания» / Е. Ю. Воробьева. – Омск, 2005. – 130 с.
4. Грушевський М. Ілюстрована історія України з додатками та доповненнями / [укладачі Й. Й. Брояк, В. Ф. Верстюк]. – Донецьк, 2010. – 736 с.
5. Дзюба Е. В. Концепты *жизнь* и *смерть* в поэзии М. И. Цветаевой [Электронный ресурс] : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.01 «русский язык» / Е. В. Дзюба. – М., 2005 (Из фондов Российской Государственной Библиотеки).
6. Зубкова Е. В. Симметрия и асимметрия как механизмы самоорганизации концептуальной оппозиции (на примере концептуальной оппозиции *холод – тепло / жар*) : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.19 «теория языка» / Е. В. Зубкова. – Пермь, 2011. – 186 с.
7. Кириллина Н. В. Особенности оппозиции *добро – зло* в языке лирики А.А. Ахматовой: дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.01 «русский язык» / Н. В. Кириллина. – М., 2011. – 191 с.
8. Куприянова В. М. Феномен культурной оппозиции: лингвокультурологический аспект : дис. на соискание ученой степени кандидата культурологи : специальность 24.00.01 «теория и история культуры» / В. М. Куприянова. – Санкт-Петербург, 2002. – 131 с.
9. Моспанова Н. Ю. Концептуальная оппозиция «добро – зло» в фольклорной языковой картине мира (на материале русских народных сказок) : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.01 «русский язык» / В. М. Моспанова. – Брянск, 2005. – 200 с.
10. Санаева И. В. Аксиологический аспект языковой картины мира в романе Л.Н. Толстого «Война и мир» (дихотомия «добро – зло») : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.01 «русский язык» / И. В. Санаева. – Калининград, 2007. – 188 с.
11. Пономарева Е. Ю. Концептуальная оппозиция *жизнь – смерть* в поэтическом дискурсе (на материале поэзии Д. Томаса и В. Брюсова) : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.20 «сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание» / Е. Ю. Пономарева. – Тюмень, 2008. – 231 с.
12. Писарь Н. В. Дихотомия «Бог – дьявол» в древнерусской картине мира : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.01 «русский язык» / Н. В. Писарь. – Калининград, 2011. – 197 с.
13. Сухомлинова Ю. О. Бинарные оппозиции в творчестве Андрея Платонова : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.01.01 «русская литература» / Ю. О. Сухомлинова. – Самара, 2005. – 161 с.
14. Хутова Э. Р. Бинарная оппозиция «любовь / ненависть» в разносистемных языках: лингвокультурологический аспект (на материале русского, английского и кабардино-черкесского языков) : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.19 «теория языка» / Э. Р. Хутова. – Нальчик, 2008. – 184 с.
15. Шарданова М. А. Эстетическая бинарная оппозиция прекрасное/безобразное в разносистемных языках (на материале английского, русского и кабардино-черкесского языков) : дис. на соискание ученой степени кандидата филол. наук : специальность 10.02.19 «теория языка» / М. А. Шарданова. – Нальчик, 2006. – 193 с.

Мороз В. Я. Аксиологические стратегии запорожского казачества первой половины XVII в. в бинарных моделях исторической коммуникации / В. Я. Мороз // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2012. – Т. 25 (64), № 4, ч. 2. – С. 290–295.

Проанализированы аксиологические стратегии украинского казачества первой половины XVII века в бинарных моделях исторической коммуникации. Исследована система антагонистических оппозиций *король Владислав – Турция, шляхта – казаки, Николай Потоцкий – Хмельницкий* и дуальных оппозиций *Хмельницкий – король, Хмельницкий – хан, татары – казаки, Хмельницкий*. Обращено внимание на трансформационные изменения в их структуре, очерчен ценностный потенциал бинарных структур.

Ключевые слова: социальные коммуникации, историческая коммуникация, аксиологические стратегии, дихотомическая модель, дуалистическая модель, оппозиции, бинарность.

Moroz V. Axiological strategies of Ukrainian Cossacks of the first half of the seventeenth century in binary models of historical communication / V. Moroz // Scientific Notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. – Series: Philology. Social communications. – 2012. – Vol. 25 (64), No 4, part 2. – P. 290–295.

Analyzed axiological strategies of Ukrainian Cossacks of the first half of the seventeenth century in binary models of historical communication. The system antagonistic oppositions *King Vladislav – Turkey, Gentry – Cossacks, Nicholas Potocki – Khmelnytskyi* and dual oppositions *Khmelnytskyi – King, Khmelnytskyi – Khan, Tatars – Cossacks, Khmelnytskyi*. Attention is focused on transformational change in their structure, outlined the value potential of binary structures.

Key words: social communication, communication history, axiological strategy, dummy model, the dual model, opposition, binary.

Поступила в редакцію 14.10.2012 г.